

ISTARSKI KAŠTELI

Kašteli u zaleđu Pule (I. dio)

PRIPREMILI:

Krešimir Regan i Branko Nadilo

Nezaklij je prvi od dva zabilježena slučaja pogibije svih branitelja koji se zbio na hrvatskom i europskom tlu jer je 1578. izginula i kompletna posada tvrđave Gvozdansko

Dosadašnjim su prikazima iscrpljeni kašteli na sjeveroistočnom i istočnom području Istre do negdašnjeg limesa Bale – Rakalj koji je branio obalne dijelove južne i zapadne Istre. Stoga je nužno, radi zadržavanja ustaljenog opsega tekstova, zaći u područje plodne i gusto naseljene Puljštine. Riječ je o geografsko-povijesnoj regiji u južnom dijelu Istre čije se granice od zapada prema istoku protežu kopnom od Barbarige do ušća rijeke Raše u Raškom zaljevu. Na tom je području bilo više nego drugdje starih kaštela, posebno uokolo Vodnjana koji je i bio polazišna točka. U nastavku su prikazani kašteli istočno i južno od toga gradića smještenog desetak kilometara sjeverno od Pule.

I **Vodnjan** (tal. **Dignano**) je naime, poput susjednog Svetvinčenta, podignut u ravnici umjesto na brežuljcima kao većina starih istarskih kaštela. Smješten je sjeverno od Pule na zaravni koja je približno 6 km udaljena od mora (Fažana), a pokraj njega prolazi spoj Istarskog ipsilona (Kanfanar – Pula), državna cesta D21 (Pula – Trst) i željeznička pruga (Pula – Divača). Od Vodnjana se granaju lokalne ceste prema Peroju i Fažani odnosno Žminju, Barbanu i Marčani te Galižani. Danas je Vodnjan grad s ukupno 6152 stanovnika i u njegovom su sastavu naselja Gajana, Galižana i Peroj, a sam grad ima 3645 stanovnika (popis iz 2011.).

Grad zaštićen od epidemija

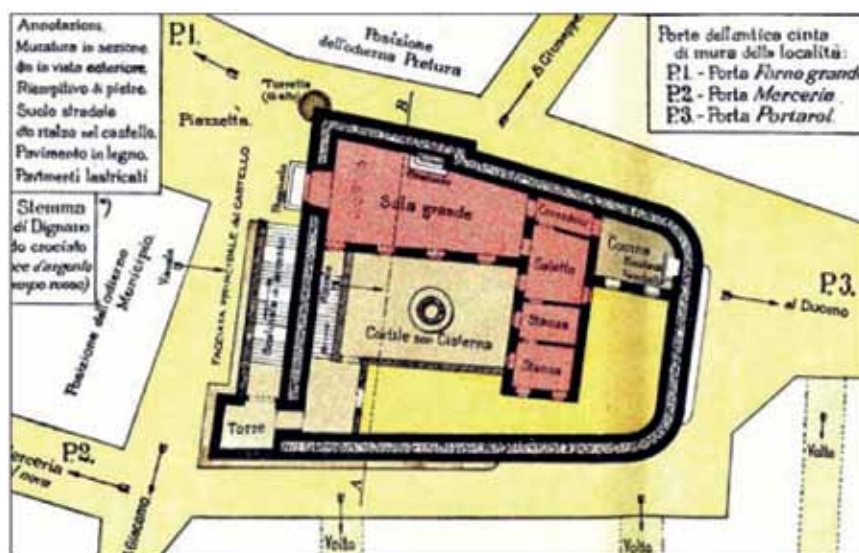
Nastanak je naziva Vodnjan pomalo neobičan. Iako bi se moglo pomisliti da

talijanski oblik Dignano potječe od latinskog pridjeva *dignus* (dostojan, vrijedan), koji taj lijepi gradić nesumnjivo zaslužuje, ipak potječe od negdašnjega vlasnika Vicusa Attinianuma, vjerojatno isluženoga rimskog veterana. To u Istri nipošto nije bila neobična pojava jer su mnoga naselja nazive baštinila iz antike pa je, primjerice, Marčana ime dobila po nekom Marciusu odnosno Marciju, a Ližnjan prema izvjesnom Liciniju, vlasnicima posjeda na tim područjima. Štoviše postoji i istoimeni talijanski gradić u Furlaniji pokraj Udina na rijeci Tagliamento, ali je njegov naziv nastao od oblika Engan (9. st.) ili Ingano (u 10. st.) koji su zabilježeni u starim dokumentima (vidi: <http://forsinisteznali.blogger.index.hr/default.aspx>).

Talijanski je naziv Dignano nastao razumljivim jezičnim promjenama, ali je

za hrvatski naziv zaslužno okolno seosko stanovništvo koje je noseći svoje plodove na vodnjansku tržnicu govorilo da idu "vo Dinjane". Da sve bude još čudnije, pobrnuli su se i Nijemci koji su u nekim starim zemljopisnim kartama Vodnjan zabilježili i kao Wasserburg. Inače to je međunarodno priznati naziv za utvrde s vodenim opkopima, ali je u ovom slučaju potpuno pogrešan jer srušeni vodnjanski kaštel to nikad nije bio (pretpostavlja se da je jedina takva utvrda u Istri u Svetvinčentu). Stoga je njemački naziv samo izravan prijevod hrvatskog imena. Valja ipak spomenuti da se hrvatski naziv grada spominje već i u slavnome Istarskom razvodu iz 14. st.

Dignano je talijanski naziv Vodnjana nastao prema antičkom vlasniku, a za hrvatski je naziv zaslužno okolno seosko stanovništvo koje je govorilo da ide "vo Dinjane"

Crtež vodnjanskog kaštela srušenog u 19. st.

Područje je Vodnjana bilo gusto naseljeno u brončano i željezno doba te za rimske vladavine, a o tome svjedoče brojne prapovijesne gradine i rimske ladanjske vile. Kao Vicus Atinianus prvi se put spominje 1150. u pisanim vrelima. Do sredine 14. st. cijelo je područje pripadalo pulskoj općini, a prema legendi, tada se sedam sela iz okolice Vodnjana nakon velikih i krvavih obračuna između pristaša akvilejskog patrijarha i Mletaka odlučilo ujediniti protiv vanjskog neprijatelja preseljenjem u utvrđeni Vodnjan. Tada su se u najveći kaštel navodno preselili žitelji Mednjana, Gurana, Gusana, Svetog Kirina, Mandriola, Svetog Mihovila od Banjola i Svetog Lovre pa je gradić znatno porastao. Inače je Vodnjan od 1331. pod vlašću Venecije, a o počecima se urbanog života ništa ne zna, ali se zna da je na današnjemu glavnom trgu stajao kaštel sve do 19. st. Oko kaštela se razvilo trgovačko naselje koje se postupno oblikovalo oko glavne ceste. Krajem 14. st. došlo je do razgraničenja s pulskom općinom, a Vodnjan je novi statut dobio 1492. u kojem su potvrđena prijašnja prava zabilježena u statutu iz 13. st.

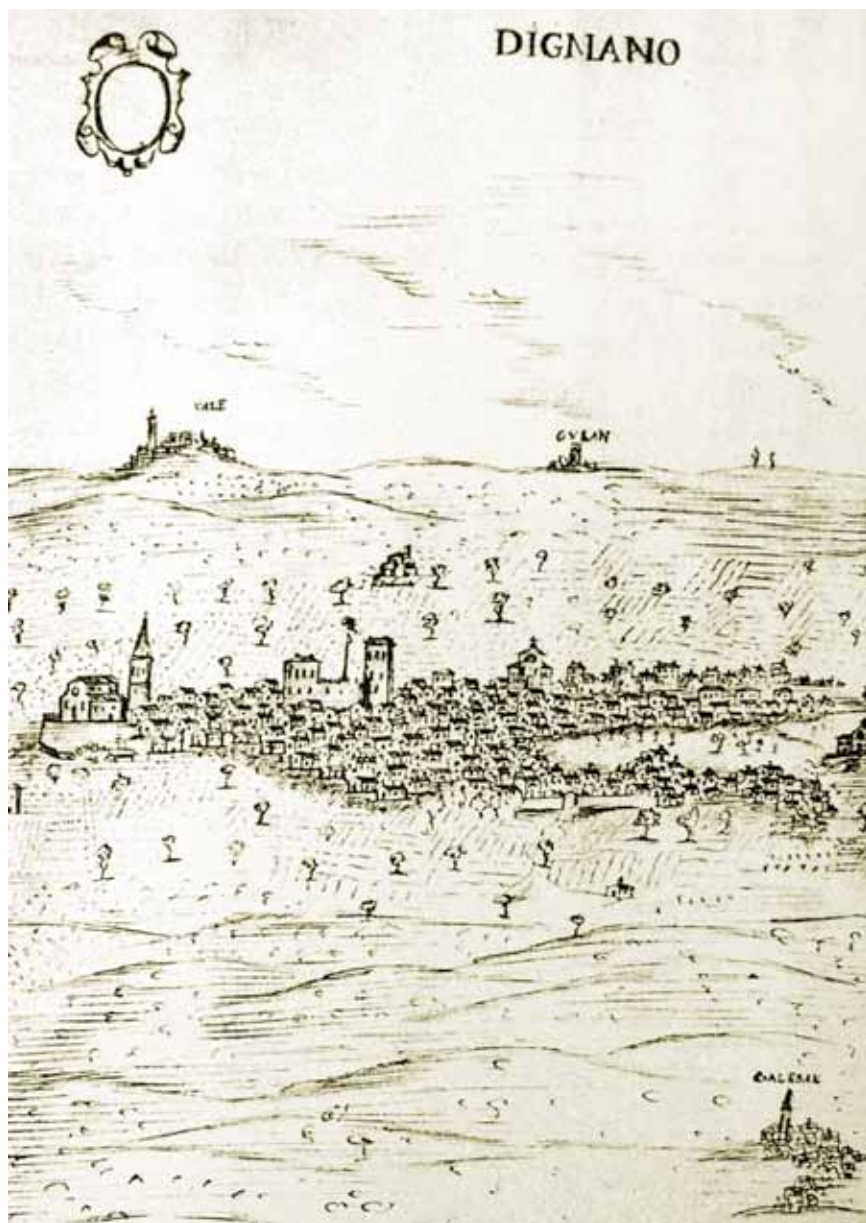
Vodnjan za razliku od brojnih drugih istarskih naselja nije bio toliko pogođen teškim epidemijama kuge u južnoj Istri tijekom 16. i 17. st., kad su opustjela mnoga sela u okolici. Zato je uspješno očuvao romanski karakter stanovništva jer su u okolna sela naseljavani prebjeci pred Turcima. Vodnjan je i jedan od jezičnih istarskih otoka istriotskog odnosno istroromanskog govora koji se razvio iz vulgarnoga latinskog, a govorio se Furlaniji, Istri i Dalmaciji (uz Vodnjan to su još Galižana, Šišan, Fažana, Bale i Rovinj). Povoljan je demografski i gospodarski razvoj omogućio Vodnjanu da do sredine 19. st. postane brojniji, važniji i bogatiji grad i od obližnje Pule koja je nakon slavne rimske prošlosti gotovo bila potpuno uništena raznovrsnim kužnim bolestima i svadljivošću vlastodržaca. Iako su cestovno povezivanje Pule i Trsta te gradnja željezničke pruge stvorili sve preduvjete za daljnji demografski i urbanistički napredak, nazadovanje je Vodnjana počelo već početkom

20. st., da bi se nakon II. svjetskog rata iselilo gotovo kompletno talijansko stanovništvo pa se broj stanovnika gotovo prepolovio [1].

Grad je gotovo u cijelosti očuvao srednjovjekovni urbanistički oblik neutvrđenog i gusto izgrađenog naselja, a oblikovao se u 17. i 18. st. uz dvije glavne ulice te niz vijugavih ulica i sporednih prolaza. U središtu se naselja sačuvalo nekoliko palača iz 15., 16. i 17. st. koje su izgrađene u stilu venecijanske gotike i baroka. Među njima posebno se ističe gotičko renesansna palača Bettica iz 14.

i 16. st. koja je navodno bila povezana sa srušenim kaštelom.

U Vodnjanu i njegovoj bližoj i daljnjoj okolici sačuvano je ili su sačuvani ostaci tridesetak crkvice, počevši od predromaničkih do onih iz 19. st. Najveća je među njima barokna župna crkva Sv. Blaža, izgrađena u razdoblju od 1760. do 1850. na mjestu starije ranoromaničke trobrodne bazilike koja je prije nego što je postala župna crkva služila kao grobljanska. Radove je dugo vodio piranski arhitekt Domenico Dongetti, a građena je po uzoru na venecijansku crkvu San

Vodnjan na crtežu P. Petronija iz 17. st. (naznačena su i okolna naselja)

Pietro in Castello koju je projektirao Andrea Palladio. Trobrodna je to bazilika pravokutna tlocrta s polukružnom apsidom, prezbiterijem, transeptom i korom. Na sjecištu je glavnog broda i transepta kupola visoka 25 m kojoj su u zidove uzidane spolije starije crkve. Riječ je o pleterima i tri ranoromanička reljefa s likovima sv. Petra, Oranta i sv. Kristofora. Pročelje je ukrašeno golemim kipovima sv. Blaža, sv. Petra, sv. Lovre, sv. Pavla i sv. Kvirina koje su izradila braća Andrea i Giovanni Trevisan, sinovi samoukog i cijenjenog slikara Veneria iz Vodnjana. Unutrašnjost je crkve bogato ukrašena likovnim djelima, oltarnim slikama i kipovima, uglavnom iz 19. st. Pokraj crkve je samostojeći zvonik visok 63 m koji je podignut po uzoru na zvonik bazilike Sv. Marka u Veneciji. Izgrađen je 1815. prema projektu Trščanina Antonija Porte, a u cijelosti je dovršen 1882.

knjiga i rukopisa te vrijednu i cjelovitu zbirka relikvijara. Posebno se ističe relikvijar trna Kristove krune s gotičkom krunom (Venecija, 13. st.), poliptih na drvu Paola Veneziana iz 1321. i slika Bogorodice Zaštitnice sa svecima na drvu (15. st.). Gotovo je cijela zbirka donacija slikara Gaetano Grezlera godine 1818. koji ju je prikupio u Veneciji nakon raspuštanja mnogobrojnih samostana za francuske vladavine i tako ih vjerojatno spasio od pljačke. No svakako su najvrjednija mumificirana tijela svetaca, tzv. vodnjanske mumije. Sačuvana su tijela triju svetaca – sv. Leona Bemba, sv. Giovannija Olinija i sv. Nicolose Burse te dijelovi tijela sv. Sebastiana i sv. Barbare. Ukupno je u vodnjanskoj stolnoj crkvi pohranjeno i popisano 370 relikvija ili zemaljskih ostataka 250 svetaca.

Uz župnu se crkvu Sv. Blaža uzdiže i najviši zvonik u Istri, visok 60 m (s kri-

nija de Perrisa. Okomite svijetle i tamne pruge koje se penju od podnožja prema prostoriji za zvona čine ga elegantnim i vitkim.

Najvrjednija su djela vodnjanske sakralne zbirke nekoliko mumificiranih tijela svetaca, a ukupno je pohranjeno 370 relikvija i zemaljskih ostataka 250 svetaca

Raskošno pročelje crkve Sv. Blaža u Vodnjanu

Osim po svojoj graditeljskoj vrijednosti, vodnjanska je župna crkva poznata i po vrijednoj zbirci sakralne umjetnosti, utemeljenoj 1984. godine. Zbirka sadrži kamene reljefe, kamene i drvene skulpture, slike na platnu i drvu, stotinjak relikvijara podrijetlom iz Venecije, crkveno ruho, posuđe i opremu, veći broj

žem na vrhu i 4 m više) koji izgledom i graditeljskim elementima podsjeća na zvonik Sv. Marka u Veneciji. Zvonik se počeo graditi 1815. nakon posjeta cara Franje I. koji je položio kamen temeljac. Zbog nedostatka novca, zvonik je dosegnuo 35 m, a dovršen je tek 1882. prema projektu baljanskog arhitekta Anto-

Jedna od uskih vodnjanskih ulica s poznatim zvonikom u pozadini

Od ostalih vodnjanskih crkava valja spomenuti crkvu Sv. Lucije (Luce) pokraj željezničkog kolodvora na čijem je mjestu, kako se pretpostavlja, bila trobrodna bazilika iz 6. st. i u koju su bili uzidani i predromanički spoliji. Vjeruje se da je današnja najstarija crkva Sv. Katarina, koja je pravokutnog tlocrta i s istaknutom apsidom sa značajkama rane romanike, pa je ovisno o izvorima smještaju u 12. ili 13. st. Vrlo je stara i crkva Sv. Jakova za koju se pretpostavlja da se nalazi na mjestu prijašnje građene između 11. i 13. st. Ispred nje se zbilo jedan od najvažnijih događaja iz vodnjanske povijesti – pisanje i usvajanje Statuta 1492. godine. Za crkvu Sv. Marije od Traverse, istočno od grada, govori se da je izgrađena na

mjestu gdje je nekad stajala manja crkva Sv. Marije od Izvora iz 12. st., pred kojom se prema predaji 1229. zaustavio Sv. Antun Padovanski i osnovao manji samostan. Sadašnja je izgrađena 1615., a držali su je franjevci konventualci i danas je u njoj restauratorska radionica. Istočno je od Vodnjana vjerojatno bila još jedna crkva Sv. Jakova, ali su joj ostaci, ako ih je i bilo, uništeni gradnjom Istarskog ipsilona. Na zapadnom izlazu iz grada, na cesti za Bale, nalazi se crkva Sv. Franje Asiškog s freskama iz 14. st. Za gradsku se crkvu Gospe Karmelske iz 17. st. govori da je građena na mjestu crkve Sv. Sebastijana. Valja dodati da je crkva Sv. Martina (14. st.) bila sjedište crkvene inkvizicije za Istru, a da je crkvića Sv. Križa (15. st.) bila sjedište bratovštine bičevalaca (flagelanata). U središtu se naselja na današnjem Narodnom trgu nalazio i često spominja-

ni vodnjanski kaštel, zapravo prvotna jezgra okupljanja suvremenog naselja. Vodnjanski kaštel izgrađen je oko 1300., a porušen je po nalogu Giovannija Andree Dalla Zonce godine 1808. za vrijeme Napoleonove uprave u Istri, kako bi ustupio mjesto središnjemu gradskom prostoru. Sudeći prema Petronijevoj veduti iz 17. st. i tlocrtu njegovih ostataka iz 1849. godine danas znamo da je to bio velik kompleks u obliku izduženog četverokuta trapeznog tlocrta koji se sastojao od visoke ugaone branič-kule te prostrane dvokrilne i dijelom dvokatne palače. Danas su na trgu raskošne zgrade poput neogotičke vijećnice, kuća Benussi i Bembo te palače Bradamante [2].

U Vodnjanu su gradili brojni poznati venecijanski arhitekti, ali je dovoljno istaknuti jednu neobičnost iz njegova središta – ulicu Sv. Jakova, vjerojatno najkraću i najužu istarsku ulicu (dužina 20 m, širina 80 cm) koja ozbiljno konkurrira uličici kolokvijalno zvanoj "Pusti me proć" u Dioklecijanovoj palači u Splitu. Iz Vodnjana je rodom ljekarnik, botaničar i prirodoslovac Bartolomeo Biasoletto (1793.-1858.)

koji je u Trstu utemeljio farmaceutsko društvo i osnovao botanički vrt, a poznat je po istraživanjima biljnog svijeta u Furlaniji, Istri, Kvarneru, Dalmaciji i Kranjskoj. U Vodnjanu je rođen i Fran Dominko (1903.-1987.), jedan od najpoznatijih slovenskih i jugoslavenskih astronoma.

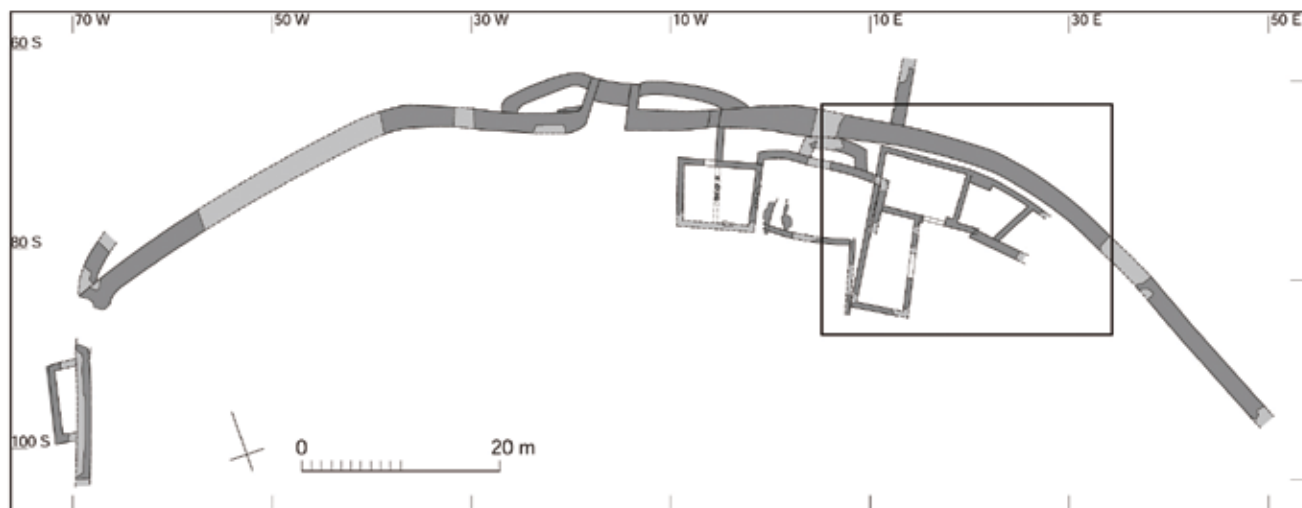
Uništeno utvrđeno naselje

Srednjovjekovno je naselje **Guran** (tal. **Gurano**) smješteno 2,5 km sjeveroistočno od Vodnjana, a prvi se put u povijesnim izvorima spominje 1150. Mali se zaseok Gurana nalazi pokraj ceste prema Barbanu, a sa sjeverne su strane ceste ostaci starog Gurana. Temeljito se istražuje od 2001., a sudeći prema rezultatima dosadašnjih arheoloških istraživanja, čini se da je Guran nastao krajem 8. st. nakon franačkog osvajanja Istre. Potpuno je napušten nakon kužnih epidemija tijekom 13. ili 14. st. Jedna je od rijetkih uspomena na to nekad veliko i utvrđeno naselje i stancija (poseban tip istarske farme) koja se nalazi južno od naselja i lokalne ceste, a pokraj crkve Sv. Šimuna.

Donedavno se vjerovalo, ponajprije zbog mnogih antičkih spolija, da je Guran nastalo na ostacima kasnoantičkog naselja. Međutim to nisu do kraja potvrdila novija revizijska arheološka istraživanja koja se obavljaju pod stručnim vodstvom Miljenka Jurkovića i u okrilju Me-

Narodni trg u Vodnjanu s neogotičkom vijećnicom

Tlocrt dosad iskopanih bedema napuštenog Gurana

đunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu te u suradnji sa Sveučilištem u Ženevi, Kantonalnom službom Ženeve za arheologiju i Arheološkim muzejom u Puli. Otkriveni su naime ostaci srednjovjekovnog Gurana, naselja ovalnog tlocrta i opasanog suhozidnim megalitskim bedemima koje je nastalo neovisno o negdašnjim rimskim gospodarsko-ladanjskim zdanjima. U dosadašnjim istraživanjima u cijelosti je otkopan sjeverni potez bedema s monumentalnim vratima te dijelovi zapadnog i istočnog bedema koji se naslanjaju na njega. Zidovi su široki približno 2 m, a građeni su u nepravilnim redovima od velikih kamenih blokova, a za ispunu je rabljen lomljenac manjeg formata. S obzirom na to da je guranski obrambeni zid bio relativno nizak, pretpostavlja se da je bio nadopunjen drvenim dijelovima. Unutar bedema pronađene su građevine, od kojih je u cijelosti istražen manji kompleks između monumentalnih vrata na sjeveru te manjeg ulaza na istočnom bedemu [3].

Donedavno se vjerovalo da je Guran nastao na antičkim ostacima, ali se prema najnovijim istraživanjima zaključuje da je to bilo samostalno srednjovjekovno naselje

U istraživanjima su otkriveni i obnovljeni ostaci brojnih crkava koje su izgrađene izvan bedema, a tolika množina svetišta svjedoči i o veličini i snazi toga utvrđenog naselja uz staru rimsku cestu između Poreča u Pule. Najveća je trobrodna četverokutna bazilika nepoznatog titulara s tri četverokutne upisane apside udaljena stotinjak metara od monumentalnog ulaza. Pretpostavlja se da je to najprije bila privatna i memorijalna crkva nekoga franačkog velikodostojnika, na što upućuje nekoliko velikih i izvorno zidanih grobnica. Pronađen je i zvonik koji je u romanici prislonjen uz južno pročelje, što bi moglo

Velika trobrodna bazilika u Guranu

Konzervirani ostaci crkve Sv. Šimuna

značiti da je bazilika u 12. st. pretvorena u župnu crkvu.

Crkva je imala dva ulaza – glavni usred pročelja i bočni na sredini južnoga zida. S unutrašnje strane začelnog zida dva su pregradna zida dijelila srednju četverokutnu apsidu od bočnih i manjih apsida jednakog tlocrta. Apside su bile presvođene školjkama, a prijelaz je ravnih zidova u zaobljene bio riješen ugaonim trompama. U svakoj je apsidi bio po je-

dan oltar, a u dnu je srednjeg oltara bila grobna memorija. Otkriveno je da su bočni brodovi bili popločani posebnom tehnikom mozaika (*opus spicatum*) i da je u izradu pronađene skulpture možda bio uključen i Majstor kapitela iz Bala, kipar čiji se rad sreće i na drugim lokalitetima u Istri za karolinške vladavine. Manja je crkva Sv. Šimuna, apostola i mučenika, smještena 350 m južnije od guranske bazilike. Riječ je o dvoranskoj

crkvi ravnoga začelja s tri polukružne upisane apsida za koju je u revizijskim istraživanjima otkriveno da je vjerojatno izgrađena u predromaničkom ili ranoromaničkom razdoblju. Građena je također s lomljencima, ali su zidovi nešto viši i bolje očuvani. Crkva je bila podijeljena oltarnom pregradom na svetište i prostor za vjernike, a naknadno je dobila popločenje s dva para pilona pa je pretvorena u trobrodnu. Uz crkvu je bilo i groblje u kojem se pokapalo od 7. do 14. st. U južnom su brodu otkriveni tragovi starijih građevinskih faza, a iskopavalo se do temelja i uzduž sjevernoga i južnog zida kako bi se crkva mogla sanirati i konzervirati.

Otkrivena je i treća dotad nepoznata jednobrodna crkva s dvije upisane apsida. To je crkva Sv. Cecilije, zaštitnice glazbenika, pjesnika i slijepih koja se nalazi pokraj istoimena zaselka odnosno stancije. Otkrivena je 2004. nakon što je uklonjena vegetacija i očišćeni vidljivi zidovi, a tlocrt joj je pomalo trapezoidnog oblika. Nepravilan tlocrt sjeverne apsida i ugrađeni ulomak pletera upućuju na to da je možda građena u više faza. Analiza je popločenja omogućila rekonstrukciju prostora. Južna su i sjeverna apsida bile popločene kamenim pločama raznih dimenzija, a nosač

je oltara južne apsida bio dio antičke kolone s isklesanim *loculusom* za relikvije, dok položaj sjevernoga određuje slomljena i obrađena kamena ploča. Svetište je bilo odijeljeno stubama od rabljenih kamenih blokova, a na zapadnom su rubu svetišta vidljivi utori koji su služili za učvršćivanje oltarne pregrade. Rekonstrukcija ipak nije moguća jer je veći dio prostora prekrio zid koji je možda zamijenio oltarnu pregradu i bio klupa za pričest ili se pokušavalo crkvu pretvoriti u manju kapelu. Očišćeno je i područje uz sjeveroistočni crkveni ugao, a svi nalazi upućuju na zaključak da je crkva građena na mjestu starije. Kako su pronađeni brojni dijelovi tegula i amfora, čini se da je crkva izgrađena na nekome antičkom lokalitetu koji će se pokušati pronaći u nastavku istraživanja [4, 5].

Neovisno o tim istraživanjima u blizini je pronađena još jedna predromanička crkva, zapravo tragovi crkve Sv. Severina na trasi magistralnog plinovoda Pula – Karlovac. Iskopani dijelovi upućuju na jednostavnu longitudinalnu građevinu trapezoidnog tlocrta. Svetište je bilo odijeljeno oltarnom pregradom i vjerojatno nije bilo nadsvođeno. Crkva je naknadno dograđivana što je zaključeno prema drugačijoj boji vezivnog ma-

terijala, a u blizini je pronađeno nekoliko grobova. Prema stilskim se značajkama može zaključiti da je crkva građena od 750. do 850., a keramički fragmenti pripadaju prapovijesti, antici i kasnoantičkom razdoblju. Ulomci amfora i uljanica tzv. "jugoistočnoalpske kućne keramike" upućuju na doseljavanje iz keramike iz zapadne Panonije i Norika. To potvrđuje i posveta Sv. Severinu (oko 410.-482.) koji je propovijedao u Noriku (sadašnjoj Austriji) i osnovao pribežišta za izbjeglice pred hunskom najezdom. Stoga se može zaključiti da je crkva građena početkom 9. st. za franačkog osvajanja Istre, vjerojatno na antičkome agrarnom kompleksu. Čini se da je kratko bila u uporabi i da je najvjerojatnije nasilno srušena [6].

Istraživanja vezana uz Stari Guran vrijedan su doprinos poznavanju utvrđenih srednjovjekovnih naselja budući da se dosad znalo samo za naselja koja su se razvijala na antičkom predlošku. Za Guran se zna da se razvio samostalno i neovisno o ponekim antičkim "villama rusticama".

Utvrda koju su uništili gusari

Znatno istočnije i uz zapadnu obalu Raškog zaljeva nalazi se **Stari Rakalj** (tal. **Castelvecchio di Rachele**) čije se ruševine uzdižu na brežuljku iznad rta Sv. Nikole (Sv. Mikule). Sadašnji je naziv kaštel dobio u 16. st., a njegovo je ime povjesničar i arheolog Pietro Kandler izveo od iskrivljene latinske riječi *arcellae* u značenju mala tvrđava, kaštel, ali hridine.

Tlocrt utvrđenog Starog Raljka

Skromni ostaci crkve Sv. Cecilije

Sadašnji ostaci utvrde Stari Rakalj

Rakaljska je utvrda imala važan strateški položaj na brežuljku s kojeg se može kontrolirati svaki ulazak i izlazak brodova iz Raškog zaljeva, ali i plovidba tim dijelom Kvarnerskog zaljeva, stoga je bio stalno naseljen još od brončanog doba kada su pripadnici histarskog plemena izgradili prvu utvrdu. U dokumentima se Stari Rakalj prvi put spominje kao utvrda 1312. pod nazivom Castellare de Rachir i u posjedu je goričkog i tirolskog grofa Henrika koji ga je dao u miraz kćeri Elizabeti i njezinu zaručniku Nikoli Brambergu. Zahvaljujući snažnim bedemima, njegovi su gospodari 1330. uspješno odbijali višekratne napade vojske pulske obitelji Castropola koji su se nastojali proširiti i na taj dio istarskog poluotoka. Ipak 1342. u diobenom ugovoru goričkih grofova spominje se kao Castrum Novum, a 1374. prelazi u ruke Habsburgovaca i za njihove je vladavine nosio germanizirani oblik Ragkl, Rekel, Rachir i Roegkl.

Tijekom 15. st. na temelju založnih ugovora Habsburgovaca više je puta mijenjao gospodare. Nakon što su ga za vrijeme mletačko-habsburškog rata 1510. osvojili i potpuno demolirali mletački podanici iz susjednog Mutvorana, preživjelo je stanovništvo napustilo njegov položaj te podiglo novo naselje na mjestu današnjeg Raklja, koji se prvi put spominje 1508. pod imenom Castel

Nuovo detto Rachel. Inače su utvrđeni Rakalj 1508. najprije osvojile mletačke trupe pod vodstvom generala Damiana di Tarsija, ali ga nisu uspjeli zadržati. Nakon toga u ratnim su previranjima, ali i zbog neriješenih računa, mještani Mutvorana angažirali gusara iz Muggie Zuan Mariju de Soldatisa koji je s morske strane napao drevni kaštel i osvojio ga i opljačkao. Osvajači su bili toliko gramzljivi da su, navodno, skinuli i brodom odnijeli čak i zvona crkvice Sv. Agnije (Agneze) čija se crkva i danas naziva uz ruševine utvrde.

Rakalj je zajedno sa susjednim Barbanom prodan mletačkoj plemićkoj obitelji Loredan, a kako je kaštel bio teško oštećen oni su se naselili u današnjem Raklju

Mirom u Wormsu (1523.) i odlukom arbitražnog suda u Trentu (1535.) Rakalj je zajedno sa susjednim Barbanom prepušten Mletačkoj Republici koja ga je već sljedeće godine zajedno s Barbanom prodala pripadnicima čuvane mletačke plemićke obitelji Loredan. Od tog je vremena povijest tog prostora i utvrde neraskidivo vezana sa sudbinom susjednog Barbana. Budući da je rakaljski kaštel bio teško oštećen, novi

Crkva Sv. Agnije unutar utvrde

ga rakaljski gospodari uopće nisu obnovili, već su u današnjem Raklju izgradili novu rezidenciju.

U tlocrtu se staroga Raklja i sada prepoznaju ruševine kaštela, kule obrambenih zidova i betonski temelji drvene talijanske stražarnice iz II. svjetskog rata. Od ostataka je kaštela najbolje sačuvan sjeverni potez bedema u dužini od gotovo 25 m, širok približno 2 m te mjestimice visok i 6 m. Pročelja su izgrađena od klesanca, a unutrašnjost je zidova ispunjena lomljenim kamenom slaganim u tehnici "riblja kost". U sjeverozapadnom uglu kaštela vidljiva je kružna kula, dok su uz zapadni bedem pronađeni ostaci cisterne od koje je sačuvan dio bačvastog svoda naslonjen na unutrašnje zidove bedema. Izvan bedema kaštela bilo je predgrađe od kojeg su sačuvani samo temelji nekoliko kuća po sjeverozapadnim padinama brežuljka, a uz prilazni put sačuvana je već spominjana crkva Sv. Agneze. To je pravokutna građevina s upisanom apsidom te preslicom i kasnogotičkim ulaznim portalom iz 1495. Inače to je bila župna rakaljska crkva još 1555. Valja inače reći da je pokraj utvrde i danas aktivni kamenolom koji se spominje još u antici, a da je u današnjem (novom) Raklju od negdašnjega utvrđenog kaštela ostao tek manji dvorac s manjom ložom u prizemlju. Ostaci su Starog Raklja po-

Rodna kuća Mate Balote u Raklji

služili kao kulise groblja u filmu *Maršal Vinka Brešana* [7 - 10].

Osim po ruševinama kaštela, Rakalj je nadaleko poznat i kao rodno mjesto književnika i znanstvenika Mije Mirkovića (1898.-1963), poznatijeg po umjetničkom pseudonimu Mate Balota. Mijo (Miho) Mirković završio je gimnaziju u Pazinu, a slom je Austro-Ugarske Monarhije dočekao kao novinar u Puli. Od 1919. studirao je filozofiju i slavistiku u Zagrebu i Beogradu, a potom ekonomske i društvene znanosti u Berlinu i Frankfurtu na Majni gdje je 1923. i doktorirao. Između dva svjetska rata radio je u mnogim mjestima ondašnje Jugoslavije pa je, među ostalim, bio suplent (nastavnik pripravnik) Trgovačke akademije u Osijeku i Pomorske akademije u Bakru, profesor Pravnog fakulteta u Subotici i Ekonomsko-komercijalne visoke škole u Beogradu, a posjećivao je i mnoga europska sveučilišna i znanstveno-kulturna središta. Zbog svojih je stajališta često bio uhićen i zatvaran. Najplodnije je razdoblje njegova stvaralaštva bilo u tridesetim godinama prošlog stoljeća kada je intenzivno proučavao život i djelo Matije Vlačića Ilirika. Svoje najznačajnije književno djelo, zbirku čakavskih stihova *Dragi kamen* objavio je 1938. Kao sudionik Pariške mirovne konferencije nakon II. svjetskog rata bio je vrlo zaslužan za pripojenje Istre u sastav Hrvatske. Od 1957. do smrti bio je profesor na Ekonomskom

fakultetu u Zagrebu, a od 1947. redoviti član JAZU, a potom i glavni tajnik. Autor je brojnih sveučilišnih udžbenika, a i danas se smatra jednim od najplodnijih naših pisaca iz područja ekonomije. Pokopan je u rodnom Raklji, gdje se njemu u spomen od 1968. održavaju *Susreti na dragom kamenu*.

Strateški kaštel s golemom crkvom

Jugozapadno se od Raklja nalazi **Mutvoran** (tal. **Momarano**), naselje s ukupno 25 stanovnika, smješteno u jugoistočnoj Istri istočno od općinskog središta Marčane. Nalazi se na gradinskom položaju, na uzvisini iznad doline koja se od prodola spušta do zaljeva Budava, a u utvrđenom su gradu sačuvana dva pojasa gradinskih zidina.

Tlocrt utvrđenog Mutvorana

U antičko je i srednjovjekovno doba taj strateški kaštel nadzirao cestu što je spajala Pulu s Labinom (Albona) i Liburnijom.

Kaštel se spominje u mnogim srednjovjekovnim spisima i raspravama oko granica, najprije 1150. kao Mons Marianus, a u *Istarskom razvodu* kao Montmorano, što je sasvim sigurno osnova i sadašnjega talijanskog i hrvatskog naziva. To se najbolje može uočiti u nazivu iz 1299. koji doslovno glasi: Castrum Momorani in ecclesia Sancte Mariae. U tom se obliku može naslutiti i sv. Marija Magdalena, zaštitnica toga neobičnog naselja. Od 1331. Mutvoran je u vlasti Mletačke Republike koja je zidine gradića temeljito obnovila 1363. i 1417. Ipak stradao je za uskočkih ratova i od velike kuge 1631. godine.

Poput većine gradova na uzvisinama i Mutvoran ima ovalan tlocrt prilagođen prirodnom obliku tla. Urbanističku okolinu čini ulica koja se pruža u smjeru sjever-jug, a iz nje izvire ostale manje bočne ulice koje se najčešće pružaju do ruba naselja. Sadašnje kuće u Mutvoranu, osim nekoliko zgrada s renesansnim pročeljima i zanimljivim graditeljskim detaljima, većim dijelom potječu iz 18. i 19. st. te se odlikuju detaljima karakterističnim za istarsku seosku gradnju.

U središtu se naselja, na mjestu gdje se glavna ulica proširuje u manji trg, nalazi golema župna crkva Sv. Marije Magdalene. To je velika dvoranska crkva ravnoga začelja s tri upisane duboke četvrtaste apside presvođene bačvastim svodom. Apside su naknadno dozidane i pretvorene u sakristije, a dograđeni je zvonik uklopljen u pročelje. U 13. st. današnja je crkva potpuno prekrila prijašnju i stariju koja se u izvorima prvi put spominje krajem 5. st. Konačan je izgled s renesansnim pročeljem dobila za biskupa Altobella Averoldija u 16. st. Bila je stjecište hodočasnika, a svojim bogatim sakralnim inventarom pripada najvrjednijim istarskim crkvama. Najstarija je oltarna menza, zapravo naopako okrenut rimski nadgrobni spomenik, a posebno su vrijedni renesansni tabernakul i drveni retabl, barokna ispovjedaonica, ostaci fresaka, podnice i sl.

Pročelje crkve Sv. Marije Magdalene u Mutvoranu

Obnovljena trostruka gradska vrata u Mutvoranu

Drveni je retabl u Mutvoranu najveći i najbogatiji oltarni retabl u cijeloj Istri i smješten je iznad glavnog oltara. Podijeljen je u tri reda i u svakom su niše odijeljene malim stupovima s kipom jednog sveca. Ne postoji nikakva dokumentacija po kojoj bi se moglo zaključiti kada je i tko izradio retabl te kako je stigao u Mutvoran. Ipak po mnogim značajkama podsjeća na renesansnu umjetnost Venecije s početka 16. st.

Današnja je župna crkva u Mutvoranu renesansno pročelje dobila u 16. st., a svojim bogatim sakralnim inventarom pripada najvrjednijim istarskim crkvama

Cijeli grad u cijelosti okružuju srednjovjekovni bedemi, izravno podignuti na prapovijesnim kiklopskim zidinama iz brončanog ili željeznog doba. Prije nekoliko godina u cijelosti je obnovljen južni potez bedema zajedno s trostrukim gradskim vratima koja su bila i jedini ulaz u kaštel. Pokraj njih su uklesana dva kamena sjedala s natpisima vlasnika na glagoljici, što samo potvrđuje da je Mutvoran od pamtivijeka bio naseljen

hrvatskim stanovništvom. Od ostalih građevina ističe se obnovljena loža iz 17. st. ispred trostrukih vrata. U njoj su izloženi kameni reljefi sa životinjama, kolokvijalno nazvani "Mutvoranski bestijarij". Pretpostavlja se da se radi o biblijskim prikazima životinja iz neke obližnje srušene crkve koja je bila izgrađena u 11. st. [10 - 11].

Utvrda slavne prošlosti

Ovaj će pregled kaštela Puljštine biti zaključen histarskom gradinom i rimskim municipijem **Nezakcijem** (tal. **Ne-sazio**) To je jedno od najvećih istarskih arheoloških nalazišta koje se istražuje već više od stoljeća, a smješteno je na

blagoj povišenoj zaravni iznad plodne doline i zaljeva Budava. Ta je zaravan zaštićena strmim obroncima i voderinama, s kopnene strane sustavom utvrda, i nalazi se približno 2 km sjeveroistočno od sela Valture i 12 km istočno od Pule, zapravo iznad pulskog aerodroma. Toponim Vizače potječe od rimskog naziva, a nastao je od talijanskih oblika kao što su Isaccio i Isazze. Za naselje se Nezakcij zna iz literature, ponajviše iz opisa Tita Livija koji govori o njegovu rimskom osvajanju. Smještaj mu je dugo bio nepoznanica za istarsku historiografiju, ali je krajem 19. st. prevladalo stajalište da se radi upravo o Vizaču. Arheološka su istraživanja započela 1900., a sve su sumnje raspr-

Ostaci Nezakcija na crtežu iz pulskoga Arheološkog muzeja

Ostaci golemih utvrda Nezakcija

Dio konzerviranih ostataka foruma i starokršćanskih bazilika

šene kada je otkrivena baza spomenika caru Gordijanu III. (238.-244.) na kojoj je pisalo da ga podiže "Res publica Nesactiensium" (Zajednica Nezakćana). Gradinsko je naselje postojalo i prije Histra, a njihovi su bedemi bili dio obrambenog sustava kroz cijelo antičko razdoblje. Nezakcij je bez ikakve sumnje bio glavno plemensko, političko i vjersko središte Histra, uz gradine u Bermu, Picugima kraj Poreča te u Puli. Bio je i sjedište histarskog kralja (tako ga zove i Livije), ali vjerojatno je to bio nasljedni vojni zapovjednik budući da su histarske zajednice imale veliku autonomiju. S Nezakcijem su bila posebno povezana još dva oppida (Faverija i Mutila – neki navode da su to sadašnji Mutvoran i Medulin) nad kojima je kralj imao posebnu upravu. Histri su sa susjednim Liburnima bili poznati gusari, o čemu posredno svjedoči i činjenica i da na njihovu području nije postojalo ni jedno grčko naselje (kao na dalmatinskim otocima i ušću rijeke Po). Pouzdano se naime zna da su Grci plovili tim područjem, što dokazuju i brojni arheološki nalazi uvezene daunske, etrurske i antičke keramike.

Histri su izrađivali brončane posude, nakit, žezla, lepeze i sl., ali i monumentalne kamene skulpture i ukrašene ploče. Nije poznat ni njihov jezik ni moguće pismo, a samo se naslućuje politički i društveni ustroj, vinogradarsko i pastirsko gospodarstvo, trgovački, pomorski i gusarski običaji te vjerski i duhovni život. Sukob između Histra i Rimljana započeo je nakon što su Rimljani zavlada-

sjevnom Italijom i zemljom Veneta. Neprijateljstva su se pojačala kada su Rimljani na rubu histarskog teritorija utemeljili novo naselje Akvileju. Histri su to htjeli spriječiti, ali su bili poraženi. Tada je vladar Histra postao Epulon koji je bio vrlo ratoboran, ali je pred jačim neprijateljem bio prisiljen na povlačenje. Epulon se sa svojim ratnicima povukao u utvrđeni Nezakcij koji su opsjedale nadmoćnije rimske snage. Da bi slomili branitelje, Rimljani su navodno skrenuli i tok rječice što je tekla podno gradskih zidina i tako im oduzeli pitku vodu. No Histri su ipak više voljeli smrt nego poraz pa su ubijali svoje žene i djecu i bacali ih na neprijatelja. Borili su se dok nisu svi izginuli, a na kraju se i Epulon probio mačem. Bilo je to 177. pr. Kr., dakle gotovo dva i pol stoljeća prije slične obrane slavne tvrđave Masade u Izraelu 73., gdje su pred rimskom vojskom svi preživjeli počinili samoubojstvo. Valja istaknuti da je Nezakcij prvi od dva zabilježena slučaja masovne pogibije branitelja koji se zbilo na hrvatskom tlu jer su 1578. izginuli svi branitelji tvrđave Gvozdansko. Naime u mnogim su opkoljenim utvrdama stradali svi branitelji, ali najčešće tako što su ih poubijali osvajači, pa su to zapravo bili pravi pokolji. O herojskim pogibijama branitelja Nezakcija i Gvozdanskog pisali smo u nekoliko navrata, a posljednji put u prikazu obnove džamije Ferhadija u Banja Luci (*Građevinar*, 6./2012.).

O stradanjima se Nezakcija vrlo malo zna, a pritom uopće nije najvažnije to što Tit Livije, koji je sve opisao, ne uži-

va slavu pouzdanog svjedoka. Nije poznato ni kada je nastao rimski Nezakcij. Nakon potpunoga razaranja život se na tom mjestu ili u blizini svakako nastavio, ali tek kada je naselje uzdignuto u rang municipija, počela je njegova antička povijest. Poznato je to iz arheoloških ostataka, ali iz napisu ondašnjih pisaca, poput Plinija Starijeg, Ptolomeja i anonimnog Ravenjanina. Antička se graditeljska struktura najvjerojatnije oblikovala za vladavine cara Klaudija (41.-54.) kada je Nezakcij kao samostalni municipij upisan u "tribus Claudia". Uostalom osim prapovijesne nekropole i dijela obrambenog zida, svi vidljivi ostaci pripadaju rimskom, ponajprije antičkom i kasnoantičkom razdoblju.

Dugo se tragalo za antičkim Nezakcijem, a sve su sumnje raspršene kada je otkriven natpis u današnjem Vizaču, udaljenom 12 km od Pule

Razaranje je rimskog Nezakcija povezano s događajima u Istri između 599. i 611., kada su prema langobardskom piscu Pavlu Đakonu zabilježeni prodori Slavena i Avara na poluotok. Tada Nezakcij prestaje postojati kao gradsko naselje iako se život na tom prostoru u nekom obliku ipak održavao. Nezakcija nema u poznatoj ispravi s Rižanske skupštine iz 804. (gdje su se rješavale pritužbe istarskih gradova protiv frančke vlasti), što znači da nije imao sta-

tus grada. Ipak pojavljuje se u srednjovjekovnim ispravama (kao Isazzi, Isacij ili Ixaci), pa je kontinuitet neosporna činjenica. Od 16. st., možda i zbog velikih epidemija, ruševine su služile kao izvor građevinskog materijala za obližnja kolonizirana naselja (Muntić, Valtura, Lobarika, Kavran...). Tada su vjerojatno potpuno zbrisani svi ostaci srednjovjekovnog naselja, a ostali su samo temelji antičkih i starokršćanskih građevina [12, 13].

Za dugotrajnih su istraživanja Nezakcija iskopani ostaci kapitolija s tri hrama zapadno od foruma koji je vjerojatno bio s jedne strane omeđen portikom ispred trgovina i radionica (taberne) te drugih javnih i privatnih zgrada. Južno i sjeverno od foruma bila su stambena područja s kućama na terasama. Ulice su bile popločane ili usječene u stijenu, a u gradu su bile tri velike cisterne povezane s termama. Sve je izgrađeno tijekom 1. i 2. st., a zna se da su uz rimska štovana i stara histarska božanstva. S obje strane ceste što iz Nezakcija vode u Pulu bile velike nekropole.

U sjeveroistočnom dijelu, između terma i foruma, na antičkoj je ruševini u 5. st. izgrađen sakralni kompleks dvojnih crkava s upisanim apsidama. Taj je dio nalazišta bolje dokumentiran i konzerviran, vjerojatno stoga što je i posljednji izgrađen. Uz pročelje se obiju bazilika prostire dugi hodnik (narteks)

iz kojeg se ulazilo i u crkve i u pomoćne prostorije. Vjerojatno je glavni i reprezentativni ulaz u narteks bio na jugu, s foruma. Manja i starija sjeverna bazilika je dvoranska crkva s polukružnom svećeničkom klupom (supselij) uz apsidu. Vanjski su uglovi ojačani pilastrima, a uzdužni zidovi plitkim lezenama. Lezene uokviruju i ulazna vrata s pragom od preklesanoga antičkog arhitrava. Uz sjeverni se zid protežu tri prostorije koje su mogle služiti za pripremu krštenja (katekumenej), kao krstionica i za sakrament potvrde (konfirmatorij). Bazen je krstionice četvrtastog tlocrta, a nalazi se u prostoru koji je povezan s obje prostorije, ali ne i s crkvom. Uz južni se zid nalaze dvije grobne kapele te dijakonikon (prostorija za liturgijske knjige, crkveno posuđe i ruho) i možda protezis (prostorija za pripremu kruha i vina). U svetištu su pronađeni ostaci povišenoga podija, prazna kutija za relikvije i tragovi višebojnih podnih mozaika. (nastavit će se)

IZVORI

- [1] Ivetac, J.: *Korijeni istarskih gradova*, Josip Turčinović, Pazin, 2002.
- [2] Percan, T.: *Vodnjan – Narodni trg, Župni trg, Ulica Castello*, Hrvatski arheološki godišnjak (2008), 5, str. 391-394
- [3] Jurković, M., Terrier J. i Marić I.: *Ranosrednjovjekovno naselje Guran*, *Histria Antiqua* (2011), 20, str. 109-134
- [4] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria Arhaeologica* (1974), 4.-5., str. 1-191
- [5] Jurković, M., Terrier, J., Marić, I.: *Ranosrednjovjekovno naselje Guran*, *Histria Antiqua* (2011), 20., str. 109-134
- [6] Višnjić, J., Bekić, L.: *Guran na Križu – ranosrednjovjekovna crkva sv. Severina*, *Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac*, Hrvatski restauratorski zavod, Plinacro d.o.o., Zagreb, 2007., str. 11-68
- [7] Klen, D.: *Arhivske vijesti o nekim kulturnim spomenicima Barbana i Raklja*, *Bulletin* 12 (1964) 3., str. 19-33.
- [8] Percan, T. i Bekić, L.: *Stari Rakalj*, Hrvatski arheološki godišnjak (2007), 4, str. 303-305
- [9] Percan, A.: *Kontinuitet stanovanja i nastambi na Starom Raklju*, *Histria Antiqua* (2011), 20, str. 465-471.
- [10] Foscan, L.: *I castelli medioevali dell'Istria*, Edizioni Italo Svevo, Trst, 1992.
- [11] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria Arhaeologica* (1974), 4.-5., str. 1-191
- [12] Ivetić, E. (ured.): *Istra kroz vrijeme – Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
- [13] Mihovlić, M.; Matijašić, R.: *Nesactium*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1998.

CASTELLI AT PULA HINTERLAND (PART 1)

Fortifications and settlements situated to the north and northeast of Pula, in the fertile Puljština region, are presented in the series on Istrian castelli. The presentation starts with the town of Vodnjan that had had for a long time more residents than the neighbouring Pula. Then comes Stari Guran, abandoned already in the Middle Ages, which used to be a part of the strong defensive chain that defended coastal parts of the southern and western Istria against various enemies. The presentation continues with an equally abandoned and demolished town of Stari Rakalj situated in

the protected estuary of the Raša River, near which a new town was subsequently formed. Somewhat more to the west, we have the town of Mutvoran, the fort that supervised the entire maritime traffic in the southeastern Istria, but also the mainland traffic in the direction of the Kvarner Bay. The text ends with presentation of the fortified Nezakcij, the main Liburnian fort after the fall of which the entire Istria succumbed to the Roman rule. Nezakcij was a fortified town even in the Roman period, but the role it played in the Middle Ages was less significant and is currently not well known.